

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

КОМАРОВА Зоя Іванівна

УДК 81'367.5

**ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНІ І СЕМАНТИКО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ
ПАРАМЕТРИ ДІСПРИСЛІВНИКОВИХ ЗВОРОТІВ У СТРУКТУРІ
РЕЧЕННЯ**

10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2003

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
ПЛЮЩ Марія Яківна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, професор кафедри
української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
ІВАНИЦЬКА Ніна Лаврентіївна,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
завідувач кафедри української мови;

кандидат філологічних наук, доцент
СТЕПАНЕНКО Микола Іванович,
Полтавський державний педагогічний
університет ім. В.Г. Короленка, завідувач
кафедри української мови.

Провідна установа: Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка,
кафедра української мови, Міністерство
освіти і науки України, м. Кіровоград.

Захист відбудеться “20” січня 2004 р. о 16 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “2” грудня 2003 р.

**Учений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Гальона Н.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Функціональний підхід до вивчення граматичних одиниць (як синтаксичних, так і морфологічних) у сучасному мовознавстві є панівним. Основне завдання функціонального синтаксису, який постає у двох своїх різновидах – семантичному і формальному, полягає у виявленні мовних ознак синтаксичних одиниць і з'ясуванні їхньої ролі у процесі комунікації.

З погляду функціонального синтаксису науковий інтерес викликає просте речення, ускладнене другоряднопредикативними відношеннями через уведення у його структуру компонента, вираженого напівпредикативною дієприслівниковою конструкцією. Такі речення вважаються за формою простими, а за змістом – семантично складними (неелементарними).

Для розкриття синтаксичної сутності дієприслівникового звороту продуктивним є його зіставлення з різними лінгвістичними побудовами, а також визначення різноманітних зв'язків дієприслівника як семантичного і граматичного центру напівпредикативної конструкції з іншими елементами в синтаксичній структурі речення.

У мовознавстві питання синтаксису і морфологічного статусу дієприслівника неодноразово було предметом спеціальних досліджень (праці Н.Й. Бовтрук, Г.В. Валімової, Л.О. Дерібас-Тюкшиної, Л.М. Коць, О.М. Кузьмич, О.В. Кульбабської, Т.В. Ликової, Е.С. Сасинович). Однак, незважаючи на посилений інтерес мовознавців до особливостей функціонування дієприслівникового компонента у структурі речення (словосполучення), ще й досі існують розбіжності у трактуванні сутності дієприслівника й утворюваного ним звороту. Отже, **актуальність теми** дисертаційної роботи вмотивована потребою комплексного аналізу дієприслівникових зворотів з погляду їхньої структури та діапазону функціонування, а також необхідністю виявлення функцій дієприслівника, який не має граматиалізованого синтаксичного значення, що дозволить глибше пізнати граматичну природу і потенційні можливості його семантики на синтаксичному рівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації пов'язана з науковим напрямком Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова „Дослідження проблем гуманітарних наук”, входить до плану науково-дослідної роботи кафедри української мови і є складовою частиною комплексної теми „Лінгводидактичний опис функціонування української мови”.

Об'єктом дослідження є функції дієприслівникових комплексів у структурі простого ускладненого речення та складного речення з компонентом придієприслівникового зв'язку.

Мета дослідження – з'ясувати внутрішню формально-синтаксичну організацію дієприслівникових зворотів та параметри їхнього функціонування у структурі простого ускладненого й складного речень.

Постановка мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

- 1) уточнити зміст і граматичний статус дієприслівників та дієприслівникових зворотів;
- 2) виявити особливості реалізації внутрішньої валентності дієприслівника як семантичного і граматичного організатора побудов із ним;
- 3) описати внутрішню формальну структуру дієприслівникових конструкцій;
- 4) з'ясувати параметри функціонування напівпредикативних дієприслівникових зворотів у структурі простого ускладненого речення;
- 5) виявити основні типи реалізацій семантико-синтаксичних відношень між складовими частинами простого ускладненого речення, формальними центрами яких виступають дієслово-присудок і дієприслівник;
- 6) охарактеризувати типи складних речень із залежним компонентом придієприслівникового зв'язку, встановити їхню структурно-функціональну своєрідність.

Матеріалом для дослідження послужили прості та складні речення з дієприслівниковими зворотами, дібрані методом суцільного виписування з художніх текстів української літератури XIX – XX ст. Джерельну основу дисертаційної роботи становлять вибірки фактичного матеріалу з творів В. Винниченка, О. Гончара, Є. Гуцала, П. Загребельного, О. Іваненко, Л. Костенко, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Лепкого, Ю. Мушкетика, Олександра Олеса, Д. Павличка, В. Підмогильного, П. Тичини, І. Франка, Т. Шевченка, В. Шевчука (усього близько 5 тисяч синтаксичних конструкцій).

Методологія і методи дослідження. Науковий аналіз здійснено на основі відомих положень про зв'язок мови і мислення, мови і мовлення, єдності загального та конкретного, співвідношення форми і змісту мовних одиниць. Характер дослідження зумовив необхідність комплексного використання різних методів, основним серед яких є описовий. Використовувались елементи трансформаційного, дистрибутивного і компонентного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній комплексно описано механізм взаємодії формально-граматичної та семантико-синтаксичної організації простого та складного речень, що містять у своєму складі напівпредикативну дієприслівникову конструкцію; виділено конкретні моделі дієприслівникових словосполучень; виявлено особливості внутрішньої формальної структури дієприслівникового звороту.

Теоретичне значення дисертації. Результати проведеного дослідження доповняють граматичний опис простих ускладнених речень та складних речень із компонентом придієприслівникового зв'язку. Аналіз сполучуваних можливостей дієприслівника як другорядного предиката сприятиме поглибленому вивченню валентності, що охоплює усі лексико-граматичні класи повнозначних слів, по-різному матеріалізуючись у синтаксичних побудовах.

Практичне значення роботи визначається можливістю використання висновків та узагальнень наукового дослідження у теоретичних напрацюваннях

із функціонального синтаксису, у лекційних курсах із граматики української мови та підготовці підручників і посібників із синтаксису сучасної української мови для студентів філологічних спеціальностей вищої школи.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Основні теоретичні положення і практичні результати дисертаційного дослідження висвітлювались у доповідях на міжнародних та всеукраїнських конференціях: „Методика вивчення ділового мовлення в середній та вищій школі” (Умань, 2001); „ГраMATика української мови у функціональному висвітленні” (Полтава, 2001); „Мова у слов’янському культурному просторі” (Умань, 2002), „Мовно-культурна комунікація: напрямки і перспективи дослідження” (Київ, 2003), а також на звітно-науковій конференції викладачів та аспірантів Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, 2003). Зміст роботи викладено в семи публікаціях.

Матеріали дисертаційного дослідження були використані у процесі викладання курсу сучасної української літературної мови для студентів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка про впровадження № 504/03 від 26.08.03 р.) та Уманського державного педагогічного училища імені Т.Г. Шевченка (довідка про впровадження № 157/2 від 20.06.03 р.).

Обсяг і структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (288 позицій), списку текстових джерел та їх умовних скорочень, переліку умовних позначень. Основний текст дисертації викладено на 177 с., загальний обсяг роботи – 204 с.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, сформульовано мету й завдання дисертаційного дослідження, визначено наукову новизну роботи, методи дослідження, окреслено теоретичну і практичну значущість одержаних результатів та форми їх апробації.

У **першому розділі** – „**ГраMATичний статус дієприслівника і дієприслівникового звороту**” – проаналізовано наукову літературу, що відбиває основні етапи розвитку досліджуваної проблеми, погляди вітчизняних та зарубіжних мовознавців на дієприслівник як морфологічну одиницю та компонент синтаксичної структури речення; уточнено його граMATичний статус.

Дієприслівник має тривалу історію функціонування у мовній системі, проте питання його морфологічного статусу усе ще залишається дискусійним. Складність і суперечливість у визначенні властивостей дієприслівника пояснюється його генетичними зв’язками з давніми формами – короткими

дієприкметниками та їхніми функціональними ознаками. Втрата коротких дієприкметникових форм й оформлення їх у дієприслівники, які успадкували диференційні ознаки різних класів слів, позначилася на тому, що й дотепер у лінгвістичній літературі немає єдиного загальноприйнятого визначення дієприслівника як морфологічної одиниці.

Дієприслівники кваліфікували як самостійний лексико-граматичний клас слів (Д.І. Арбатський, С.І. Дорошенко); відносили до розряду прислівників дієслівного походження (І.Р. Вихованець, І.К. Кучеренко, О.М. Кузьмич); включали в систему дієслівних форм (Н.Й. Бовтрук, Л.Л. Буланін, М.А. Жовтобрюх, О.О. Каминіна, А.Г. Кващук, Л.М. Коць, М.В. Леонова, М.Я. Плющ, Е.С. Сасинович, Н.Ю. Шведова) або розглядали як синкретичну (перехідну, проміжну, гібридну) частину мови (В.В. Бабайцева, О.Я. Баудер, В.В. Виноградов, О.М. Пешковський). Відсутність однозначної кваліфікації дієприслівника пояснюється тим, що він належить до морфологічних категорій, місце яких на певному етапі розвитку мовної системи не може бути чітко визначеним, оскільки його граматичний статус великою мірою визначається функціонуванням у реченні. У теорії функціональної граматики характеристика дієприслівника дістає більшу опору на традиційні критерії: за морфологічними ознаками й на основі спільної з дієсловом семантики він входить до парадигми дієслова як незмінювана форма. У дисертаційному дослідженні прийнято традиційне визначення дієприслівника як морфологічної форми дієслова (вербобіда).

На сьогодні лишається також відкритим питання граматичного статусу речень із дієприслівниковими зворотами. Традиційна граMATика такі структури кваліфікує як прості речення, а їх ускладнення пов'язує із наявністю відокремленого обставинного компонента, вираженого дієприслівником (О.М. Пешковський, Л.А. Булаховський, І.І. Дацюк, М.Т. Доленко, А.Г. Кващук, Б.М. Кулик).

Поширення ідей семантичного синтаксису сприяло тому, що зазначені конструкції розглядають із формально-граматичного боку як прості, оскільки вони зберігають структурну схему основного складу речення, до якого додається „згорнуте” речення у формі напівпредикативного дієприслівникового звороту, а за змістом ці побудови визнають семантично складними (неелементарними), поліпредикатними, поліпропозитивними (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, Н.В. Гуйванюк, Л.О. Кадомцева, О.О. Каминіна, О.В. Кульбабська, А.Ф. Прияткіна, В.М. Русанівський, І.І. Слинько та ін.). Проте в лінгвістичній літературі аналізовані синтаксичні одиниці кваліфікують також як поліпредикативні, тобто складні речення (Н.М. Сазонова, М.І. Черемісіна), або ж як перехідний тип конструкцій від простого до складного речень (В.В. Бабайцева, Л.К. Дмитрієва, В.К. Покусаєнко).

Дискусійним у літературі є і питання синтаксичних функцій дієприслівника, які мовознавці визначають по-різному: за формально-синтаксичним способом зв'язку дієприслівника з дієсловом-присудком; за характером семантико-

граматичної детермінації; за відношеннями, що встановлюються у словосполученні; за наявністю/відсутністю предикативності. За дієприслівником закріплено функції: 1) другорядного присудка (О.О. Шахматов, І.П. Распопов); 2) другорядного присудка й обставини (Л.О. Дерібас, Л.К. Дмитрієва, Е.С. Сасинович); 3) дієприслівникових повідомлень (частин речення), складників основного висловлення (членів простого речення), вставних і вставлених, а також службових слів (Л.М. Коць); 4) предикативної обставини (Т.В. Ликова, Д.М. Овсянико-Куликовський, О.Г. Руднєв); 5) напівпредикативної обставини (Н.А. Навалихін); 6) обставинного означення (М.М. Власенко); 7) адвербіально-якісної ознаки дії, адвербіальних детермінантів та недетермінантної залежності від основної дії (Л.О. Кадомцева); 8) другорядного присудка і поширювача присудка (Н.В. Гуйванюк, М.Ф. Кобилянська, І.І. Слинько).

Зважаючи на те, що в сучасному мовознавстві переважає вербоцентричний принцип формування речення, видається прийнятною думка, що дієприслівник як особливий поширювач складу речення виступає у ролі другорядного предиката, перебуваючи у зв'язку не тільки з присудком, а й із підметом, при цьому дієприслівниковий компонент на семантико-синтаксичному рівні виконує функцію другорядного присудка, а на формально-синтаксичному рівні – функцію обставин.

У *другому розділі* – „**Валентнісні ознаки дієприслівника і внутрішня формальна організація синтаксичних побудов з ним**” – виділено конкретні моделі дієприслівникових словосполучень; виявлено морфологічні репрезентанти цих моделей; визначено основні лексико-семантичні групи дієприслівників та залежних від них компонентів; встановлено семантичний зв'язок між носієм валентності (дієприслівником) та валентно зумовленими предметними актантами й іншими обставинними компонентами.

У дисертаційному дослідженні лінгвістичне явище валентності не ототожнюється з поняттями сполучуваності, дистрибуції, інтенції та керування і кваліфікується, по-перше, як властивість мовних одиниць до сполучуваності з іншими одиницями, по-друге, як наявна в лексичному значенні слова синтаксична потенція, тобто здатність слова приєднувати до себе інше категоріально визначене повнозначне слово. Валентність є семантико-синтаксичною категорією, вона властива всім повнозначним словам, зокрема і дієприслівникам.

У структурі речення дієприслівник характеризується зовнішньою підпорядкованістю предикативній основі речення та внутрішньою валентністю – властивістю сполучатися зі словами у межах звороту, а також можливістю бути ускладненим іншими синтаксичними одиницями. Внутрішня валентність дієприслівника є активною, може бути обов'язковою або факультативною; вона виявляє особливості внутрішньої формальної організації дієприслівникового звороту.

Конкретна мовна реалізація валентності дієприслівника і функцій словоформ, які заповнюють його оточення, здійснюється за виробленими моделями словосполучень, що відображають морфологічні ознаки певної частини мови, які тісно пов'язані з семантикою слів цього класу.

Проведений у дисертації аналіз фактичного матеріалу засвідчує функціонування дво-, три-, чотири- і п'ятикомпонентних дієприслівникових конструкцій, опорне слово в яких виявляє здатність приєднувати одну-дві або, рідше, три-чотири безприйменникові чи прийменникові словоформи з об'єктною або обставинною функцією, означатися прислівником, інфінітивом, цілою фразою чи поєднувати різні засоби для поширення свого складу.

Двокомпонентні дієприслівникові конструкції представлені такими моделями: P_2+Obj ; P_2+Adv ; $P_2+P.d.$ (P_2 – предикат другорядної дії, **Obj** – об'єктний компонент, **Adv** – обставинний компонент, **P.d.** – предикативний компонент).

Найбільш продуктивними є словосполучення, що спеціалізуються на реалізації об'єктних відношень. Залежний валентно зумовлений компонент у таких синтаксичних побудовах виражається словоформами знахідного, родового, давального й орудного відмінків без прийменників, напр.: *схиливши голову, узявши хліба, ступаючи ногами, вклоняючись небу*; прийменниково-відмінковими словоформами знахідного з прийменниками **на, в (у), про, за, об**; родового з прийменниками **до, з, в(у), проти**; орудного з прийменниками **з (із), під, за**; місцевого з прийменниками **в (у), на, по**, напр.: *натикаючись на каменюку, тримаючись за стіни, прислухаючись до грому, розмовляючи з тіткою, заощадивши на сніданку*; а також інфінітивом, напр.: *забувши попрощатися, скінчивши писати*.

Семантичний діапазон однооб'єктних дієприслівників широкий. Найбільш активними у плані валентності постають дієслівні форми зі значенням конкретної фізичної дії, руху чи переміщення у просторі, мовлення і мислення, зорового і чуттєвого сприйняття, внутрішнього стану особи.

Утворювані дієприслівником звороти з обставинною детермінацією характеризуються локативним, темпоральним, медіативним і каузальним значеннями. Семантичне коло різних видів детермінації формується на основі дієприслівників зі значенням буття, місцерозташування, руху чи переміщення у просторі, спрямованості, тривалості, конкретної фізичної дії або стану.

Дієприслівникові словосполучення з локативним значенням репрезентовані різними структурами, у яких залежний компонент, що є назвою конкретних предметів або їхньої сукупності, параметричних характеристик предмета, виражається прийменниково-відмінковими словоформами родового з прийменниками **в (у), до, з (із, зі, зо), з (із)-за, з-під, з (із)-поміж, поміж, серед, біля, коло, навколо, довкола, край, обіч**; орудного з прийменниками **між (поміж), під, над, перед, за** або без них; місцевого з прийменниками **в (у), на, по**; знахідного з прийменниками **в (у), повз, за, між (поміж)**, напр.: *вилетівши з грудей, впливши із-за хмар, гублячись серед лопухів, бігаючи навколо хати,*

шугаючи між хвилями, зникаючи під кригою, пролітаючи над містом, рухаючись морем, опинившись на волі, повзаючи по листку. Обставинний компонент виражається також локативними прислівниками, напр.: *тікаючи додому, зупинившись неподалік, опускаючись донизу.*

Дієприслівникові словосполучення з темпоральним значенням представлені структурами, морфологічними репрезентантами яких є темпоральні прислівники, іменники з часовою семантикою у формах знахідного відмінка з прийменниками *з, на*; родового з прийменником *після*, напр.: *встаючи щодня, щойно приземлившись, помовчавши з хвилю, одійшовши на мить, прокидаючись після сплячки.*

У дієприслівникових словосполученнях зі значенням способу дії обставинний компонент, який не зумовлений валентністю другорядного предиката, виражений якісно-означальними прислівниками, прислівниками способу дії, стійкими прислівниковими сполученнями; відмінковими і прийменниково-відмінковими словоформами іменників (орудного; знахідного з прийменниками *в (у), через*; місцевого з прийменником *по*), а також сполученням словоформ родового зі знахідним із прийменником *з (із) – в (у)*, або родового з родовим та прийменником *від – до*, напр.: *граціозно визирнувши, ступаючи крок за кроком, скрутившись клубочком, хитаючись в такт, звертаючись через голови, не роззираючись по боках, поникавши з кутка в куток, бігаючи від скрині до печі.*

Дієприслівникові словосполучення, компоненти яких пов'язані між собою каузальними відношеннями, представлені структурами двох типів: *AdvPart+z(iz, zi)N₂* або *AdvPart+vid(od)N₂* (*AdvPart* – дієприслівник, *N* – іменник, *цифрове позначення* – порядковий номер відмінка), напр.: *стогнувши з відчаю, сядучи від задоволення.*

У словосполученнях, що реалізують значення „міри простору чи кількості”, залежний від дієприслівника компонент виражається здебільшого прислівниками міри і ступеня, рідше – сполученням числівника та іменника зі значенням неозначеної кількості та іменника у родовому відмінку (з прийменниками *на, до* або без них), напр.: *недовго думавши, двічі перевернувшись, відскочивши на декілька метрів, пробігши до трьох кілометрів.*

Моделі словосполучень із предикатно-детермінуючим дієприслівником являють собою структури з залежними іменниками або прикметниками у формі орудного відмінка, напр.: *ставши паном, будучи директором, бездомним бувши.*

Словосполучення з опорними двооб'єктними дієприслівниками представлені такими структурами: *AdvPart+N₄+N₅* (*закривши лице руками*), *AdvPart+N₄₍₂₎+N₃* (*даючи поради чоловікам*); *AdvPart+N₅/N₄+za,na,v(y),obN₄* (*вдарившись грудьми об сусіда, розбиваючи груди об сітку, хапаючись руками за бадилля, потягнувши матір за плаття*); *AdvPart+N₄+v(y),vid(od)N(Pron)₂*, де *Pron* – займенник (*у нього переймаючи знання, взявши дар від неї*);

AdvPart+N₄+на,ноN₆ (несучи на губах спрагу); *AdvPart+N₅+відN₂* (затулившись долонями від сонця).

У словосполученнях, організованих об'єктно-адвербіальним дієприслівником, реалізуються одночасно об'єктні та різні обставинні значення (місця, способу дії, рідше – мети, часу, міри і ступеня). Модель валентності *P₂+Obj+Adv* репрезентовано у таких синтаксичних структурах: *AdvPart+N₄₍₂₎+в,наN₆* (не побачивши на каналі Ліни); *AdvPart+N₄+з,за,над,під,передN₅* (розтинаючи повітря зі свистом, лишаючи місто за виступами берега, піднявши зброю над головою, стиснувши під підборіддям пальці, побачивши перед очима доньку); *AdvPart+N₄+в(у),на,під,заN₄* (спустивши ноги у рівчак, на вуста поклавши палець, заклавши руки під голову, наставивши вухо за Мораву); *AdvPart+(з,із)N₅+з(із),з-під,доN₂* (витикаючись головами з води, пострілюючи з-під кузова димком, спустившись із тракторами до вибалка); *AdvPart+зN(Pron)₅+в(у),на,ноN₆* (зустрічаючись з ним у коридорі чи на лекції, гуляючи з Людою по дніпрових кручах); *AdvPart+N₅+в(у),на,між,під,крізьN₄* (уп'явшись очима в небо, головою схилившись на руки, вриваючись між дерева тілом, штовхаючи чоботом під бік); *AdvPart+N₃+N₅* (усім своїм виглядом співчуваючи дівчині); *AdvPart+N(Pron)₃+доN₂* (припадаючи тобі до скроні); *AdvPart+N₃+в(у),наN₄* (ставши товаришам на плечі).

Конструкції з двома залежними від вторинного предиката компонентами представлені також моделями *P₂+Obj₁+Obj₂/Adv*, *P₂+Obj₁+Adv/Obj₂*, у яких реалізація крайнього компонента залежить від семантики сполучуваних елементів. Морфологічними репрезентантами *Obj₁* виступають знахідний, родовий та орудний відмінки; *Adv/Obj₂* – родовий відмінок із прийменниками *з (із), до, попереду, позаду, перед, біля, мимо, між, з-за*, а також місцевий із прийменниками *в (у), на, по*; *Obj₂/Adv* – знахідний відмінок із прийменником *на*, родовий із прийменниками *від (од), для, до, на, з (із)*, напр.: *прокладаючи хід до берега і простягаючи до людей руки; пропустивши мимо себе лося і женучи корову мимо хати.*

Словосполучення з двоадвербіальними дієприслівниками реалізують здебільшого локативно-медіативні, власне локативні, темпорально-локативні значення, рідше – власне медіативні, темпорально-медіативні, каузально-локативні значення. Такі словосполучення являють собою синтаксичні структури з залежними від опорного слова двома прислівниками; прислівником та різними прийменниково-відмінковими словоформами іменника (знахідного з прийменниками *в(у), на, під*; місцевого з прийменниками *в(у), на*; родового з прийменниками *(із)-поміж, з, з-за, до, серед*); двома прийменниково-відмінковими словоформами, напр.: *бентежно в'ючись поблизу, вільно спадаючи на плечі, ледве виткнувшись із-поміж листя, сидячи на камені серед річки, викупавшись після роботи у річці.*

У моделях словосполучень, у яких другорядний предикат відкриває три позиції (*Obj₁+Obj₂+Adv*), опорний компонент поєднується з двома (трьома)

відмінковими (знахідний чи родовий, давальний, орудний) і прийменниково-відмінковими формами іменника чи займенника (знахідного з прийменниками *в, за, на, під, про*; родового з прийменниками *в, до, від, для, з-під, замість, поперед*; орудного з прийменниками *з, за, над, перед*; місцевого з прийменниками *в(у), на, по*) та прислівником. Найпоширенішими є структурні схеми: *AdvPart+N₄₍₂₎+(над,перед)N₅/в,заN₄/від,попередN₂/в,наN₆+Adverb* (легко підминаючи пісок ногами, схвильовано схопивши Стефу за руку, посилаючи вряди-годи поперед себе струмінь світла, обережно несучи на плечах голову); *AdvPart+N₅+noN₆+Adverb* (потарабанивши трохи пальцями по шибі); *AdvPart+N₄₍₂₎+N(Pron)₃+в,на,підN₄/Adverb* (лишивши їм на нічний спомин стукіт каблучків, мимохіть протягнувши йому свою руку).

У моделі *P₂+Obj+Adv₁+Adv₂* морфологічними репрезентантами об'єктної синтаксеми є словоформи знахідного або родового відмінка, а також орудного з прийменниками *з (із), за, перед*; компоненти з адвербіальною семантикою виражаються поєднанням прийменниково-відмінкової форми іменника з прислівником або двох прийменниково-відмінкових словоформ знахідного відмінка з прийменниками *в (у), на, під, через*; родового з прийменниками *з (із), до, від (од), для, посеред*; орудного з прийменником *з*; місцевого з прийменниками *в (у), на, по*. Найпродуктивнішими є синтаксичні структури, побудовані за зразком: *AdvPart+N₄₍₂₎+в(у)N₆+Adverb* (наперед скомпонували в голові план викладу); *AdvPart+N₄₍₂₎+в(у),під,черезN₄+Adverb* (старанно засуваючи граблі під машину, недбало пустивши через чоло пасмо чуба); *AdvPart+N₃/N₅+в(у),наN₄+Adverb* (довірливо зазираючи жінці у вічі, міцно врісши підпорами в пагорок).

Маловживаними є чотирикомпонентні дієприслівникові словосполучення, які реалізують власне об'єктні значення: *AdvPart+N(Pron)₄+N₅+noN₆* (похльоскуючи нагаєм себе по чоботі); *AdvPart+N₄+Pron₃+N(Pron)₅* (зробивши мені цим тайну втіху); *AdvPart+N(Pron)₄₍₂₎+N(Pron)₅+вN₂* (шукаючи поглядом підтримки в Марії, цим позбавляючи себе змоги зайти в стосунки зі співмешканцями); *AdvPart+N₄+заN₄+вPron₆* (приймаючи в ній зовнішню сухість за вияв душевної черствості).

У ряді конструкцій дієприслівник поєднується з трьома обставинними компонентами у функціях: 1) медіатива (*Adverb; безN₂*) і двох локативів (*зN₂+наN₄; відN₂+наN₄; заN₄+вN₆*), напр.: *легко перестрибуючи з брили на брилу, розмашисто збігаючи від берега на пагорб, без краю тягнучись за межі в дзеркалах*; 2) локатива (*ізN₂; наN₆; Adverb*) і двох медіативів (*Adverb+Adverb; Adverb+поверх, протиN₂*), напр.: *пускаючись із гори бігцем навперейми дівчатам, перекинувшись навхрест поверх сорочки на грудях, пробиваючись проти вітру крок за кроком вперед, трохи схилившись безсило вперед*; 3) трьох локативів (*повзN₄+наN₆+протиN₂; зN₂+вN₆+Adverb*), напр.: *проходячи повз садки на вулиці проти пам'ятника, далеко видніючись з горба в синьому надвечір'ї*; 4) темпоратива (*Adverb*), каузатива (*зN₂*) і локатива (*вN₆*), напр.: *опинившись увечері з волі старшини в центрі підрозділу*; 5) медіатива (*Adverb*),

каузатива (*відN₂*) і локатива (*наN₄*), напр.: *мало не падаючи від знесилення на каміння*.

П'ятикомпонентні словосполучення з чотирма залежними від дієприслівника компонентами представлені такими моделями: $P_2 + Obj_1(N_4) + Obj_2(N_3/N_5) + Adv_1 + Adv_2(Adverb + наN_4/наN_6)$, напр.: *довіжливо поклавши Вовикові руку на плече, благословляючи ним (хрестом) тепер купання киян на пляжі*; $P_2 + Adv_1 + Adv_2(Adverb + Adverb) + Adv_3(зN_2) + P.d.$, напр.: *ідучи попідтинню з бенкету п'яний уночі*; $P_2 + Adv_1 + Adv_2 + Adv_3 + Adv_4(Adverb + Adverb + відN_2 + доN_2; Adverb + зN_2 + наN_4 + вN_4)$, напр.: *іноді важко плигаючи від куца до куца, бережно спускаючи з віття на віття і в діл*.

Моделей із п'ятьма і шістьма залежними елементами не зафіксовано.

Особливості внутрішньої формальної організації дієприслівникового звороту відображають також моделі $P_2 + S_1(S_2)$, $P_2 + S_1(S_2) + Obj(S_1 - \text{суб'єкт основної дії}; S_2 - \text{суб'єкт другорядної дії})$. Морфологічними репрезентантами суб'єктної синтаксеми, що є складовою частиною напівпредикативного звороту, виступають займенники (*сам, увесь, кожний*), рідше – іменники у називному відмінку, напр.: *тремтячи весь, сама того не помічаючи, розбивши вітер чорні хмари*.

Отже, кількісний склад дієприслівникової конструкції може від речення до речення істотно змінюватися. Процес поширення структурного мінімуму дієприслівникового звороту не регламентується: крім приєднання словоформ, зумовлених валентністю дієприслівника як дієслівної лексеми, цей вербоїд виявляє здатність до поширення за рахунок слів і словоформ, передбачуваних комунікативними завданнями висловлення – семантично доповнити, уточнити дієприслівниковий компонент, який виступає семантичним і граматичним центром організованого ним звороту.

У *третьому розділі* – „Семантико-синтаксична і формально-граматична організація простого і складного речень з дієприслівниковим зворотом” – окреслено основні типи реалізацій семантико-синтаксичних відношень у структурі простого неелементарного речення з дієприслівниками доконаного і недоконаного виду, визначено й охарактеризовано різні типи складних речень із компонентом придієприслівникового зв'язку та з'ясовано їхню функціональну своєрідність.

Формуванню семантики другорядної предикації сприяють різні чинники, вирішальними з яких є значення дієприслівника і дієслова-присудка та контекст. Функціональне розмаїття смислових відношень, виражених дієприслівниковим зворотом, простежується на прикладах трансформаційного аналізу простих ускладнених речень.

Продуктивними є конструкції з дієприслівником доконаного виду, який передає стан суб'єкта під час основної дії, позначеної дієсловом-присудком. За таких умов дієприслівник входить до семантичного предиката і виконує роль прислівного поширювача. У функції адвербіально-якісної характеристики основної дії виступають переважно дієприслівники з перфектним значенням,

які означають перебування предмета у певному стані або внутрішній стан особи. Конструкції з перфектним дієприслівником можуть бути замінені лише синонімічним відмінково-іменниковим сполученням з відповідним пасивним дієприкметником, напр.: *Хима лежала на полу, розплющивши очі...* (Коцюб.) – *лежала з розплющеними очима*; *Дід ішов, схиливши голову* (Виннич.) – *ішов з похиленою головою*.

Перфектні дієприслівники доконаного виду, які характеризують здебільшого людей, рідше – тварин, птахів і рослини, іноді – предмети, але тільки у метафоричному вживанні, поєднуються з дієсловами недоконаного виду зі значенням стану, руху і переміщення у просторі, а також із дієсловами на позначення процесів діяльності людського організму, напр.: *Ми стояли, спершись на поруччя...* (Шевчук); *Над повінню кружляли лелеки, виструнчивши стрілами довгі червоні ноги...* (Тют.); *На станції бігав чогось паровоз, гордо задривши димаря догори...* (Виннич.).

Якщо дієслово-присудок недоконаного виду замінити словоформою доконаного виду, то перфектне значення дієприслівникового звороту слабшає і на його місці виразніше виступає значення попередньої минулої дії, пор.: *Лежав ... заклавши руки під голову – Ліг ... підклавши під голову руки*. Перфектне значення дієприслівника зникає і тоді, коли він виступає у препозиції до дієслова доконаного виду, напр.: *Війнувши капюшоном плаща, зник за дверима* (Гонч.); *Схиливши голову, вона тихо попленталась назад* (Коцюб.). Дієприслівники легко трансформуються у фінітне дієслово без порушення змісту речення.

Конструкції з дієприслівником доконаного виду, які містять у собі додаткове повідомлення з приводу висловленого у головній частині речення, репрезентують значення супровідної характеристики дії або стану, зумовленої суб'єктом. Важливими умовами такого вживання є постпозиція дієприслівника стосовно дієслова-присудка та відсутність спільної семи у головному і другорядному предикатах, напр.: *А становий ... повагом перекидав листки паперу, нахилившись над столом...* (Коцюб.); *Чому ліси мене чекають знову, на щит піднявши сонце і зорю...* (Кост.).

Дієприслівники на позначення конкретних фізичних дій у постпозиції до дієслів доконаного виду набувають обставинного відтінку часу, який нашаровується на їх основне супровідне значення. Допускається заміна дієприслівникового утворення підрядним реченням часу, що вводиться за допомогою сполучників *коли, після того як*, а також приєднувальними зворотами зі сполучниками *тим що, і при цьому, причому*, напр.: *Ця думка підбадьорила Семена, і він навіть заснув на хвилинку, примостившись на траві під деревом* (Коцюб.) – *заснув після того, як примостився на траві під деревом*.

Якщо дієприслівниковий зворот зі значенням супровідності означає дію, усупереч якій відбувається дія (стан) головної частини речення, його можна замінити підрядним реченням допусту. Зазвичай відтінок допусту виявляється у заперечних конструкціях із дієприслівником доконаного виду, напр.: *Людочка*

поїхала, не сказавши йому жодного слова й не залишивши ніякої записки (Мушк.).

Препозитивний щодо дієслова-присудка дієприслівник доконаного виду з залежними словоформами характеризує основну дію з погляду способу її здійснення, вказуючи на дію, яка забезпечує іншу або проявляється в ній, напр.: *Юхим, заклавши чисті, одмиті цеглиною руки за спину, йде до своєї кузні* (Тют.); *Підклавши руки під голову, до ранку дивлюся в склепіння своєї душі* (Кост.).

Поєднуючись із дієсловами-присудками доконаного виду, такі дієприслівникові конструкції піддаються трансформації у підрядне речення часу зі складеним сполучником *після того як (після того коли)*, який виражає значення наступності, напр.: *Катря помалу взяла Василеву руку й, поклавши собі на плечі, пригорнулася до його* (Виннич.) – *пригорнулася, після того як поклала (руку) собі на плече*. Дієприслівникову конструкцію, яка поєднується з дієсловами недоконаного виду, не можна замінити підрядним реченням часу. Це пояснюється тим, що формам доконаного виду не властиве значення повторюваності, і тому допускається заміна дієприслівника фінітним дієсловом, до якого головний присудок приєднується за допомогою сурядних приєднувальних сполучників, напр.: *На полу, скрутившись клубочком, лежало козеня* (Тют.) – *лежало, при тому скрутилось*.

При частковій втраті дієприслівником дієслівного значення, особливо коли існує більш сильний семантичний зв'язок дієприслівникового утворення з суб'єктом (підметом), ніж із предикатом (присудком), дієприслівникова конструкція трансформується у підрядне присубстантивно-атрибутивне речення або замінюється дієприкметниковим зворотом чи сполученням дієприкметника з іменником у формі орудного відмінка, напр.: *Він ... власними очима бачив, як місяць, занурившись гострими рогами в повінь, жовтим човном запливає в сад* (Гуц.) – *місяць, занурений (із зануреними, що зануривсь) гострими рогами в повінь, запливає в сад*.

Вступаючи в атрибутивні семантико-синтаксичні відношення з підметом, напівпредикативна дієприслівникова конструкція одночасно може виражати додаткові значеннєві відтінки обставини. За таких умов між головною і другорядною діями встановлюються відношення мотиваційної предикації, подібні до тих, що поєднують дії у складнопідрядних реченнях із підрядними обставинними, тому дієприслівниковий зворот легко трансформується в підрядне речення часу, причини, мети, наслідку, умови, допусту, напр.: *Першим, кого я побачив, переступивши поріг, був Ствололос* (Тют.) – *побачив, коли переступив поріг*; *Старий, не помітивши іронії, вдоволено засопів* (Гонч.) – *вдоволено засопів, бо не помітив іронії*; *Певно Карналь міг би давно вже пожбурити оту скриньку, виказавши тим свою волю й незалежність* (Загр.) – *міг би пожбурити, щоб виказати тим волю*; *Луна, вихопившись із луку, вже не доскочила до неї* (Тют.) – *не доскочила, хоча вихопилась із луку*.

Відсутністю експліцитно вираженого відношення дієприслівника до головного присудка пояснюється можливість заміни дієприслівникової конструкції одночасно кількома реченнями різних типів і різної семантики; при цьому дієприслівник набуває значень: **часу і причини**, напр.: *Вгледівши сина, поставила* ношу на землю (Гуц.); **часу й умови**, напр.: *Чому, опинившись на межі зла, людина* так легко й безболісно *межу* ту *переступає* (Гонч.); **способу дії і причини**, напр.: *Вона слухала* дуже уважно, *явно зацікавившись* (Іваненко); **умови, часу і причини**, напр.: *Не звикнувши до самотності, не можеш* спершу *ні втішатися, ні радіти* (Гуц.); **часу, умови, причини і допусту**, напр.: *Ті стріли, пронизавши крила, раять* їх без болю (Гуц.) тощо.

Досить різноманітні семантико-синтаксичні відношення виражають і дієприслівники недоконаного виду. Препозитивні щодо дієслова-присудка дієприслівники зазвичай характеризують основну дію з погляду способу її здійснення або ж позначають дію, яка проявляється в основній. Тобто така характеристика є супровідною щодо суттєвих сторін чи ознак основної дії, і тому допускається заміна дієприслівника фінітною формою, що вводиться в речення за допомогою сполучників *при цьому, притому, причому*, а дієслова-присудка – підрядним реченням часу зі сполучниками *коли, у той час коли (як), поки*, напр.: *Тваринка, знічено і винувато озиралася, поповзла* в куток (Шевчук) – тобто: *у той час коли тваринка поповзла, вона озиралася; тваринка поповзла, при цьому вона озиралася*. Дієприслівниковий зворот можна також замінити іменниковими конструкціями, напр.: *І, не роздумуючи довго, рушив* В нову дорогу (Фр.) – *рушив без роздумів*.

Дієприслівники зі значенням „характеристики основної дії (стану) з погляду способу її здійснення” поєднуються переважно з дієсловами на позначення руху або переміщення у просторі, рідше – з дієсловами мовлення, мислення, зорового сприймання. Самі ж дієприслівники репрезентують семи: „внутрішній (фізичний або психічний) стан суб’єкта”, „стан суб’єкта за його зовнішнім виглядом”, напр.: *Я не обізвався, а, пригинаючись і клацаючи зубами, дремував* до річки... (Тют.); *Слухаючи й не слухаючи одне одного, говорили* про те, що на язик спливало... (Гуц.).

Між основною і супровідною діями можуть встановлюватися відношення „фонової” предикації, коли на тлі тривалих другорядних дій розгортаються основні. У цьому випадку дієприслівниковий зворот легко замінюється підрядним реченням часу зі сполучниками *коли, у той час коли* або особовим дієсловом, до якого приєднується дієслово-присудок за допомогою співвідносних зворотів *причому, і при цьому, і при тому, і до того ж*, напр.: *За якусь коротку хвилю Ліда* набрала пучок синіх дзвоників *і, помахуючи перед Іваном, помахуючи по-дитячому пустотливо, спитала*: „Правда ж, дзвонять?” (Гуц.) – *спитала у той час, коли помахувала дзвониками; помахувала дзвониками і при цьому спитала*.

Фоном основної дії можуть виступати дієприслівники різних семантичних груп, зокрема на позначення стану суб’єкта за його розташуванням; руху,

переміщення у просторі; зорового сприймання та інтелектуальних дій. Дієприслівники зі значенням руху і переміщення у препозиції щодо дієслова-присудка виражають значення часу, залишаючись при цьому тлом для основної дії, напр.: *Проходячи повз них, Марія із співчуттям глянула на хлопчиків, і її вразила гірка журба дитячих очей* (Іваненко).

Поряд із відношеннями „фонові” предикації між основною і другорядною діями можуть виявлятися атрибутивні відношення, напр.: *Сонце, поволи спускаючись на захід, більшає, немов росте, яснішає, розпалюється* (Коцюб.).

Допускається також поєднання відношень „фонові” і мотиваційної предикації, при цьому дієприслівник виражає значення: **причини**, напр.: *Блукаючи по Україні, Прибивсь яюсь і в Чигирин...* (Шевч.); **мети**, напр.: *Тебе вітаючи, фантазіє ясна, Підводимо чоло, похилене в горі* (Л. Укр.); **допусту**, напр.: *Так щедро, так від душі роздавала усім своє радісне багатство і, роздаючи його, не біднішала, а навпаки, ставала сама ще багатшою* (Гонч.).

Постпозитивні дієприслівники недоконаного виду у поєднанні з дієсловом-присудком будь-якого з видів реалізують одне з основних своїх значень – супровідну характеристику дії (стану), зумовлену діючим суб’єктом. Такі дієприслівники не вказують на спосіб виконання основної дії, а позначають іншу дію суб’єкта, що відбувається паралельно з основною упродовж певного відрізка часу. У названих конструкціях дієприслівник легко замінюється особовим дієсловом, вимагаючи обов’язкового відтворення підмета-суб’єкта, і вводиться у трансформоване речення за допомогою слів *при цьому, притому, причому*, напр.: *Зелений вуж повз по столі, вибираючи дорогу між наїдків* (Шевчук) – *вуж повз по столі, причому він вибирав дорогу між наїдків*. Допоміжні слова можуть виступати й у складі дієприслівникового звороту, напр.: *І дід покинув ґрати, І лук узяв, руками пильно шупав З усіх боків, махаючи при тім Похиленою головою* (Фр.).

Супровідне значення дієприслівників недоконаного виду реалізується за певних умов – постпозитивного розташування щодо головного присудка та віднесеності дієслівних лексем до різних семантичних груп.

На значення супровідної характеристики дії або стану дієприслівників недоконаного виду нашаровуються різні обставинні відтінки, зокрема причини, часу, способу дії, наслідку, допусту і мети, напр.: *Лось знав, що то тріщить стара гілляка на дубі, всохла, кощава; їй давно вже б треба впасти, а вона не падала, з дивною впертістю тримаючись за стовбур* (Гуц.) – *гілляка не падала, тому що вперто трималася за стовбур*; „Не моя це дитина, не моя!” – *казала стара собі, стежачи очима за Романом* (Коцюб.) – *казала собі і одночасно стежила за Романом*; *Гомін підіймався все вище й вище, заповнюючи кожен закуток і вибалок...* (Шевчук) – *гомін підіймався, так що заповнював кожен закуток*.

Можливе одночасне поєднання двох різних обставинних відтінків, а саме: **способу дії і наслідку**, напр.: *З плавнів знявся білий туман, сивими хмарами покотився по тихому Дунаю, закриваючи блакитні гори, заступаючи світло*

сонця... (Коцюб.); **способу дії і причини**, напр.: Можливо, що в паніці люди просто забули про них і *руки* їхні вже самі собою *прикипили* до мішків, *не випускаючи їх* (Гонч.); **причини і допусту**, напр.: В повітрі запахло справжнім димом, і небо стало таке низьке, що *кат* таки спам'ятався, відірвався од землі і *встав, відчуваючи на плечах важезний тягар* (Шевчук).

Значення „супровідність + атрибутивність” реалізують постпозитивні щодо головного присудка дієприслівники, які виступають безпосередньо після підмета-суб'єкта, напр.: Перед нею *стояв* бідно вдягнений, немолодий, з виснаженим худим обличчям *чиновник, тримаючи в руках потріпаний портфельчик* (Іваненко).

Дієприслівники недоконаного виду зі значенням супровідної характеристики можна замінити також фінітними дієсловами (із збереженням змісту), що приєднуються до дієслів теперішнього або минулого часу дійсного способу сурядними сполучниками або перелічувальною інтонацією. Це свідчить про можливість вираження відношень рівноправної предикації між основною і другорядною (але лише у синтаксичному плані, а не з погляду семантики) діями, напр.: *Твої очі – тихий вечір, Що спускається безгучно, Несучи на землю спокій на своїх сріблястих крилах* (Олесь) – *вечір спускається і несе спокій*.

Паралельно з відношеннями супровідної і рівноправної предикації між основною і другорядною діями встановлюються відношення атрибутивної та мотиваційної предикації, й тому можлива заміна дієприслівникової конструкції підрядними реченнями з атрибутивною й обставинною семантикою. Серед обставинних значень найбільш поширеними є: **спосіб дії**, напр.: *Чарівниця іде, осяваючи бір* (Павл.); **причина**, напр.: *Вона замовкла, думаючи про своє* (Іваненко); **час**, напр.: *Болото невдоволено зітхнуло, випускаючи свою здобич*, але відразу ж схаменулося і потягло ту здобич ще з більшою силою (Загр.); **допуст**, напр.: *І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, ... коли панночка, дочка дідича, живе в розкоші, нічого не роблячи?* (Коцюб.); **наслідок**, напр.: *Заграва поза хатами повільно росте, підсвічуючи низькі снігові хмари* (Тют.); **мета**, напр.: *Зловтіха, дикий екстаз, хвороблива цікавість до того, як згоряє вечорова краса, народжуючи іншу красу цього ж таки вечора, – невже всі ці гріхи притаманні митцю і мають своє виправдання* (Гуц.).

Реалізація відношень власне мотиваційної предикації, які встановлюються між головною і другорядною діями, зумовлена семантикою поєднаних компонентів, а також контекстом. Препозитивні та постпозитивні дієприслівники недоконаного виду набувають різних обставинних значень мотиваційного характеру, а саме: **причини + (означальний відтінок)**, напр.: *О, скільки ми ще робимо дурниць, міряючи добро своїми мірками* (Мушк.); **причини + часу + (означальний відтінок)**, напр.: *Дядько в молодості, шукаючи заробітків, обійшов усю Росію* (Гуц.); **часу + умови**, напр.: *Безмежний діапазон можливостей свободи оцінюєш і пізнаєш, позбуваючись її навіть на короткий час* (Загр.); **допусту**, напр.: *Не дивлячись на небо, він уявив його на коротку*

мить, побачив сірим, низьким... (Гуц.); *способу дії*, напр.: *Сутінки* тяглися з Дніпра, *лягали* на воду, *вкриваючи її теплою ковдрою* (Шевчук); *мети + причини*, напр.: *Десь на селі глухо ударили бубни, скликаючи всіх на карнавал* (Гонч.); *часу + допусту*, напр.: *Ще не вмючи читати*, зовсім хлоп'ям, *він гортав* єдину книгу, що прикрашала божницю дядькової хати... (Підм.).

До дієприслівника як компонента головної частини речення безпосередньо або опосередковано через інші слова-компоненти дієприслівникової конструкції можуть приєднуватися предикативні частини, внаслідок чого формуються складнопідрядні структури нерозчленованого і розчленованого типу. У складнопідрядних реченнях нерозчленованої структури продуктивними виступають фразово об'єктні дієприслівники – головні компоненти для структурно обов'язкової залежної частини з семантикою з'ясування. Функціональна своєрідність таких речень у тому, що підрядна предикативна частина, яка виступає у ролі прямих об'єктів другорядної дії, уточнює дієприслівникове опорне слово у спосіб з'ясування його обставинної характеристики, напр.: *Лисиця, зрозумівши, що заєць уже далеко не той, що був, набралася впевненості*, піддала ходи; *Мені було соромно, я червонів, не знаючи, як порятуватися з цього становища* (Гуц.).

Опорним словом для структурно обов'язкових підрядних частин з атрибутивною семантикою та підрядних займенниково-співвідносних речень виступають відповідно іменники та займенники, які входять до складу дієприслівникової конструкції як валентно зумовлені дієприслівником компоненти, напр.: *Вона похитнулася, схопившись рукою за кахельний камін, який тільки й зберігся від цілої хати* (Гонч.); *Вона спитала, як проспівала, підходячи назустріч і стаючи так, наче брала його в полон* (Іваненко).

До дієприслівникового звороту можуть приєднуватися структурно факультативні підрядні частини з обставинною семантикою, які доповнюють або уточнюють значення дієприслівника, вказують на обставини, за яких відбувається другорядна дія. Найчастіше дієприслівникова конструкція виступає головним компонентом для підрядних речень мети, причини, рідше – допусту і порівняння, напр.: *Стояли собі, позакладавши руки назад і закусивши губи, щоб не сміятись* (Гонч.); *Він підіймався під гору, часто спиняючись, бо чавила його ядуха* (Шевчук); *Сівши в автобуса, хоч їхати було тільки два квартали, він дістався Володимирської вулиці* (Підм.); *Свічечки ... окреслювали кола, півкола, залишаючи по собі в повітрі довгі сліди, як то полишає падуча зірка* (Гуц.).

Непродуктивними є синтаксичні структури, в яких залежні від дієприслівника підрядні частини виявляють семантику часу, напр.: *Сидів, тиснучи долонями на очі, доки не заспокоївся* (Шевчук). Не підпорядковуються дієприслівниковій конструкції підрядні частини з семантикою умови та наслідку. Структурно факультативні підрядні частини завжди постпозитивні, поєднуються з дієприслівниковим зворотом за допомогою семантичних

сполучників, які реалізують закріплені за ними семантико-синтаксичні відношення.

Маловживаними є синтаксичні структури, в яких із семантикою дієприслівникового звороту співвідносяться предикативні частини, що приєднуються сурядним зв'язком і виражають лише значення зіставно-протиставних відношень, напр.: *Кучмієнко ... надимав щоки, намагаючись підтутукувати під мелодію танцю, але музика була невідома*, в нього нічого не виходило (Загр.).

У ряді випадків дієприслівниковий зворот і предикативна частина поєднуються безсполучниковим зв'язком, реалізуючи з'ясувальні-об'єктні, пояснювальні, умовні, наслідкові, причинові відношення, а також відношення мети, способу дії, міри і ступеня, напр.: *Ліна Іванівна вже зовсім розчулилася, забувши істину-парадокс: великі полководці також були здебільшого карликами; Я стояв на сугорбку, дивлячись на ту дівчину широко розплющеними очима – мене поступово проймав страх* (Шевчук); *Незручно було так виїжджати, не сказавши навіть слова на розвітання: справді, ніби тікає* (Гонч.).

Виконуючи функцію слів автора, дієприслівник виявляє здатність організовувати конструкції з прямою мовою, напр.: *Над дитиною схилилась, Сон рожевий зовучи: „Спи, мій сину, спи, маленький, Треба спати уночі...”* (Олесь).

Серед багатокomпонентних речень, у яких із дієприслівником (дієприслівниковим зворотом) поєднуються дві (і більше) предикативні частини, представлені складні синтаксичні конструкції з послідовною підрядністю, з однорідною і неоднорідною супідрядністю, із сурядністю і підрядністю. Найбільшу продуктивність виявляють складнопідрядні багатокomпонентні речення з послідовною підрядністю, напр.: *Легко минав квартал по кварталу, неуважно спиняючись перед вітринами й афішами, щоб показати самому собі, що нікуди не поспішає* (Підм.).

У **висновках** узагальнено основні результати дослідження, що стосуються параметрів функціонування дієприслівникових зворотів у структурі простого ускладненого і складного речень, їхньої структурно-функціональної своєрідності, а також особливостей внутрішньої формальної організації дієприслівникової конструкції.

ВИСНОВКИ

Дієприслівники у мові є засобом вираження обставинної детермінації дій, процесів і станів. Їм властиве поєднання семантики активно здійснюваної підметом-суб'єктом дії з обставинними характеристиками основного присудка-предиката чи змісту всього речення.

У сучасній українській мові дієприслівник являє собою граматично відокремлену дієслівну форму з другоряднопредикативною синтаксичною

функцією. Відокремлення реалізує дієслівні ознаки дієприслівників і характерні для них семантико-синтаксичні значення.

Речення, що містять дієприслівниковий зворот, з погляду формальної структури є простими, однак із семантичного погляду вони ускладнені компонентом з другоряднопредикативним значенням, тобто за семантико-синтаксичним принципом аналізу такі структури розглядаються як семантично неелементарні, складні.

Дієприслівник як морфологічна форма повнозначної частини мови наділений специфічними синтаксичними властивостями зовнішнього і внутрішнього синтагматичного зв'язку, які виявляються у закономірностях його сполучуваності з тими чи іншими компонентами в умовах конкретних мовленнєвих реалізацій. Для дієприслівника (верб'їда) характерне збереження усіх семантико-синтаксичних позицій правобічної валентності фінитного дієслова. Внутрішня валентність дієприслівника виявляє особливості внутрішньої формальної організації дієприслівникового звороту. Валентна активність дієприслівника мотивується ступенем його інформативності (автосемантичністю чи синсемантичністю), конкретними комунікативними завданнями та участю дієприслівникового компонента у внутрішньосинтаксичній організації речення.

Дієприслівники у сучасній мові можуть уживатися як одновалентні чи як полівалентні лексичні одиниці. Дієприслівникові конструкції, яким властива значеннєва і структурна поліфункціональність, об'єднують у своєму складі усталені моделі словосполучень: P_2+Obj ; P_2+Adv ; $P_2+P.d$; $P_2+Obj_1+Obj_2$; $P_2+Obj+Adv$; $P_2+Adv_1+Adv_2$; $P_2+Obj_1+Obj_2+Adv$; $P_2+Obj+Adv_1+Adv_2$; $P_2+Obj_1+Obj_2+Obj_3$; $P_2+Adv_1+Adv_2+Adv_3$; $P_2+Obj_1+Obj_2+Adv_1+Adv_2$, $P_2+Adv_1+Adv_2+Adv_3+Adv_4$. Кожна модель має конкретні реалізації, за нею в мові закріпилося певне лексико-семантичне наповнення з боку детермінованого і детермінуючого членів, на основі яких встановлюються різні семантико-синтаксичні відношення.

Специфіка дієприслівника як вторинної предикатної синтаксеми полягає у позначенні ним другорядної дії, яка супроводить основну дію, виражену дієсловом-присудком. В основі часового зв'язку між двома діями лежить не стільки видове значення дієприслівника, скільки семантика формальних центрів дієприслівникової і головної частин речення. Завдяки семантичному і частково позиційному чинникам передаються у реченні часові значення передування, наступності чи одночасності основної і другорядної дій.

Семантико-синтаксичні відношення дієприслівника і дієслова-присудка мають імпліцитний характер, їх виявленню сприяють різноманітні трансформації дієприслівникового звороту. У структурі простого неелементарного речення з дієприслівниками доконаного і недоконаного виду встановлюються відношення мотиваційної, атрибутивної предикації, супровідної та обставинної характеристизації, а також відношення рівноправної та „фонової” предикації (у випадку, коли обставинний компонент виражений

дієприслівниками недоконаного виду). Межі між різними типами відношень нечіткі, оскільки функціональні значення дієприслівників зумовлюються різними чинниками, найголовнішим з яких є семантика основного і другорядного предикатів.

Більшість дієприслівників сучасної української мови характеризується багатозначністю, що пояснюється відсутністю експліцитно вираженого відношення дієприслівникового компонента до головного присудка.

Дієприслівник зберігає здатність дієслівного слова розширювати структурний мінімум організованої ним складної конструкції шляхом приєднання однієї чи кількох предикативних частин, унаслідок чого формуються складнопідрядні речення нерозчленованого і розчленованого типу, а також складносурядні, безсполучникові, багатокомпонентні складнопідрядні речення та конструкції з різними видами і засобами зв'язку.

Основні положення дисертації висвітлено в таких **публікаціях**:

1. Комарова З. Семантична валентність і синтаксична сполучуваність дієприслівника // Збірник наукових праць. Вісник Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка. – Випуск 5 (19). – Серія „Філологічні науки”. – Полтава, 2001. – С. 71–76.

2. Комарова З.І. Семантико-синтаксична структура складнопідрядних речень із підрядними присубстантивно-атрибутивними, залежними від дієприслівникового звороту // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. – К.: Т-во „Знання” України, 2002. – С. 31–36.

3. Комарова З.І. Місце дієприслівника у граматичній системі мови // Проблеми граматики і лексикології української мови: Збірник наукових праць. НПУ імені М.П. Драгоманова. – К.: НПУ, 2002. – С. 104–110.

4. Комарова З.І. Моделі дієприслівникових конструкцій з об'єктним поширювачем // Наука і сучасність: Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова. – Т. XXXIV. – К.: Логос, 2002. – С. 183–195.

5. Комарова З.І. Семантико-синтаксичні структури складнопідрядних придієприслівникових з'ясувальних речень // Вісник Черкаського університету. – Випуск 42. – Серія „Філологічні науки”. – Черкаси, 2002. – С. 99–102.

6. Комарова З.І. Особливості функціонування дієприслівникових зворотів в офіційно-діловому стилі // Методика вивчення ділового мовлення в середній та вищій школі: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції. Умань, 24–25 травня 2001 р. – К.: „Знання України”, 2001. – С. 55–56.

7. Комарова З. Семантико-синтаксична структура складнопідрядних з'ясувальних речень із головним компонентом, вираженим дієприслівником // Мова в слов'янському культурному просторі: Тези доповідей і повідомлень Міжнародної наукової конференції. Умань, 23-25 травня 2002 року. – Умань: Графіка, 2002. – С. 20–21.

АНОТАЦІЯ

Комарова З. І. Формально-синтаксичні і семантико-функціональні параметри дієприслівникових зворотів у структурі речення. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2003.

Дисертація присвячена дослідженню внутрішньої формально-синтаксичної організації дієприслівникових зворотів та параметрів їхнього функціонування у структурі простого ускладненого і складного речень. У роботі уточнено граматичний статус дієприслівників і дієприслівникових зворотів; виявлено валентнісні ознаки дієприслівника як другорядного предиката; виділено конкретні моделі дієприслівникових словосполучень; запропоновано методику трансформування простих речень з обставинним компонентом – дієприслівниковим зворотом з метою з'ясування особливостей реалізації семантико-синтаксичних відношень у структурі простого неелементарного речення; комплексно описано різні типи складних речень і складних синтаксичних конструкцій, організованих шляхом поєднання з дієприслівником (дієприслівниковим зворотом) однієї-двох (і більше) предикативних частин.

Ключові слова: дієприслівниковий зворот, внутрішня формально-синтаксична структура звороту, другорядна предикація, валентнісні ознаки дієприслівника, модель словосполучення, семантико-синтаксичні відношення, придієприслівниковий зв'язок у складному реченні.

АННОТАЦИЯ

Комарова З. И. Формально-синтаксические и семантико-функциональные параметры деепричастных оборотов в структуре предложения. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2003.

Диссертация посвящена изучению внутренней формально-синтаксической организации деепричастных оборотов и параметров их функционирования в структуре простого и сложного предложений.

В работе уточнен грамматический статус деепричастий и деепричастных оборотов. В связи с тем, что в современном языкознании в квалификации деепричастия учитываются, прежде всего, особенности его функционирования в предложении, в диссертационном исследовании принято традиционное определение этой единицы как морфологической формы глагола (вербоида). Установлено, что деепричастие, выступая особым распространителем состава предложения, вступает в двойные связи и отношения с предикативной основой предложения и реализует второстепенную предикативную функцию (второстепенного сказуемого), а на формально-синтаксическом уровне – функцию обстоятельств.

Определено, что деепричастию свойственно сохранение валентностных признаков личного глагола (способности к программированию правосторонних семантико-синтаксических позиций). Внутренняя валентная активность деепричастия мотивируется степенью его информативности, участием деепричастного компонента во внутренней синтаксической организации предложения, конкретными коммуникативными задачами.

Анализ деепричастных конструкций с учетом традиционных и современных концепций описания словосочетаний по структурно-семантическим признакам дал возможность определить структурные особенности второстепенного предиката и закономерности построения моделей словосочетаний, в результате чего выделены основные структурные схемы деепричастных конструкций, установлены их семантика, конкретные морфологические репрезентации, определены лексико-семантические группы опорного и зависимых от него компонентов.

Деепричастные конструкции, которым свойственны смысловая и структурная полифункциональность, объединяют в своем составе модели словосочетаний с одним, двумя, тремя или четырьмя зависимыми компонентами в функциях объекта, локатива, темпоратива, медиатива, каузатива, предикатива. Моделей с пятью, шестью зависимыми от деепричастия элементами не зафиксировано. Каждая модель имеет конкретные реализации, за ней в языке закрепилось определенное лексико-семантическое наполнение со стороны детерминированного и детерминирующего членов, в результате взаимодействия которых устанавливаются те или иные семантико-синтаксические отношения. Морфологическими репрезентантами деепричастных словосочетаний выступают беспредложные и предложные формы имени существительного и местоимения, наречия, инфинитивы.

Особенности внутренней формальной организации деепричастного оборота отражают модели словосочетаний с субъектной синтаксемой, которая может реализоваться самостоятельно или в сочетании с объектом второстепенного действия. В современном украинском языке такие построения непродуктивны, поскольку деепричастие всегда соотносится семантически с субъектом основного действия, выраженного глаголом-сказуемым, и не требует его наличия в составе деепричастной конструкции.

В диссертационной работе описаны основные типы реализаций семантико-синтаксических отношений, которые устанавливаются между основным составом предложения и деепричастным оборотом и имеют имплицитный характер. В структуре простого неэлементарного предложения с деепричастиями совершенного и несовершенного вида выявлены отношения мотивирующей, атрибутивной, сопровождающей и обстоятельственно-характеризующей предикации, а также отношения равноправной и «фоновой» предикации (в случае, если обстоятельственный компонент выражен деепричастиями несовершенного вида). Определено, что границы между

разными типами отношений относительно, что обусловлено семантикой основного и второстепенного предикатов.

С целью выяснения функциональных значений деепричастий, характеризующихся в большинстве случаев многозначностью, предложена методика трансформационного анализа простых усложненных предложений – замена деепричастного оборота придаточным предложением, падежной формой имени существительного, сочетанием причастия с именем существительным, личным глаголом.

В исследовании рассмотрены особенности реализации фразовой валентности деепричастия, в связи с чем определены и проанализированы разные типы сложных предложений с компонентом придеепричастной связи, а также сложных синтаксических конструкций, в которых с деепричастием (деепричастным оборотом) сочетаются две (и более) предикативные части; выяснена структурно-функциональная своеобразность таких построений.

Ключевые слова: деепричастный оборот, внутренняя формально-синтаксическая структура оборота, второстепенная предикация, валентностные признаки деепричастия, модель словосочетания, семантико-синтаксические отношения, придеепричастная связь в сложном предложении.

ANNOTATION

Komarova Z. I. Formal Syntactic and Semantic Functional Parameters of Participial Constructions in the Structure of the Sentence. – Manuscript.

Dissertation for Candidate of Philological Science degree in speciality 10.02.01. – Ukrainian Language. – M. Dragomanov National Pedagogical University, Kyiv, 2003.

The dissertation is devoted to the elucidation of the internal formal syntactic organization of participial constructions and parameters of their functioning in the structure of simple extended and complex sentences. The work specifies the grammatical status of participles, verbal adverbs and participial constructions; determines the combinability of the participial as a secondary predicative; specifies the models of participial constructions; suggests a method for transforming simple sentences with the adverbial component – the participial construction and on its basis the elucidation of semantic syntactic relations in the structure of the simple non-elementary sentence; describes various types of complex sentences and complex participial constructions combined with one or more participial predicative parts.

Key words: participial construction, internal formal syntactic structure of the construction, secondary predication, combinability of the participle, model of word combination, semantic syntactic relations, participial connection in the complex sentence.

Підписано до друку 5.11.2003 р. Формат 60x90/16. Папір офісний. Друк:
цифровий дуплікатор RISO. Наклад 100 прим. Зам. № 110.

Поліграфічний відділ “Графіка”
20300, м. Умань, вул. Леніна, 12

